

Θάνος Βερέμης*

ΤΟ ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ: ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΤΩΧΕΥΣΗ (1893) ΣΤΟΥΣ ΒΑΛΚΑΝΙΚΟΥΣ ΠΟΛΕΜΟΥΣ (1912-13)

ΟΙ ΕΞΕΛΙΞΕΙΣ

Η γνωστή φράση του Χαριλάου Τρικούπη «Δυστυχώς έπτωχεύσαμε» που εκστόμισε στη Βουλή το 1893 σήμαινε την αδυναμία της Ελλάδας να συνεχίσει να εξυπηρετεί τα ξένα της δάνεια. Οι λόγοι ήταν πολλοί. Τα μεγάλα έργα υποδομής του Τρικούπη δεν απέδωσαν οικονομικά όσα είχε προβλέψει, παράλληλα το σταφιδικό πρόβλημα και οι παρατεταμένες επιστρατεύσεις του Θεοδώρου Δηλιγιάννη συνέβαλαν στο αρνητικό αποτέλεσμα. Θα ακολουθήσουν τα δύσκολα χρόνια της διαφωνίας του Τρικούπη με τον Γεώργιο Α΄, η παραίτησή του, οι καταστροφικές γι' αυτόν εκλογές του 1896 και ο θάνατός του στη Γαλλία.¹

Ο πόλεμος του 1897 ενεργοποίησε τις απαιτήσεις των πιστωτών και την ανάγκη της ηττημένης χώρας να καταβάλει 100.000.000 φράγκα ως πολεμική αποζημίωση στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Ο Διεθνής Οικονομικός Έλεγχος μπορεί να υπήρξε ταπεινωτική ρύθμιση για τους Έλληνες, αλλά νοικοκύρευσε τα οικονομικά της χώρας και έθεσε μακροχρόνια τα θεμέλια μιας σταθερής ανάκαμψης. Ο Sir Edward Law που ανέλαβε τη διεύθυνση του οργανισμού υπήρξε φιλικός προς την Ελλάδα και καλός διαχειριστής των δημοσιονομικών της χώρας. Μετά το 1900 τα ελλείμματα μετατράπη-

* Ομότιμος Καθηγητής του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών.

1. Λύντια Τρίχα, *Ο Χαριλάος Τρικούπης. Ο πολιτικός του «Τίς πταίει;» και του «Δυστυχώς έπτωχεύσαμεν»*, Πόλις, Αθήνα 2016.

καν σε πλεονάσματα. Το χρέος σταδιακά μειώθηκε, οι διεθνείς κεφαλαιαγορές άνοιξαν πάλι για την Ελλάδα και αυτό της επέτρεψε να αυξήσει τις στρατιωτικές δαπάνες ώστε να πραγματοποιήσει τη σωτήρια εμπλοκή της στους Βαλκανικούς πολέμους.²

Ήδη από τις αρχές του 20ού αιώνα η άνοδος του Ακαθάριστου Εθνικού Προϊόντος (ΑΕΠ) γίνεται σταθερή. Στα χρόνια πριν από τους Βαλκανικούς πολέμους, 1910-11, φτάνει στο υψηλότερο ετήσιο μέσο όρο, στις 282,28 δρχ. Η σταφιδική κρίση αντιμετωπίζεται με τη δημιουργία το 1905 της Προνομιούχου Εταιρείας Προστασίας της Παραγωγής και της Εμπορίας της Σταφίδας, ώστε τα σταφιδικά πλεονάσματα να βρίσκουν βιομηχανική χρήση και το προϊόν να ανακτήσει τη σταθερότητά του στην αγορά.

Η ανάκαμψη της οικονομίας θα φανεί και στη μετακίνηση πληθυσμών από την ύπαιθρο στα αστικά κέντρα. Βέβαια η αθρόα μετανάστευση, κυρίως στις ΗΠΑ, εξήγαγε το δημογραφικό πλεόνασμα και μείωσε την εσωτερική μετακίνηση των πληθυσμών. Ο πληθυσμός των πόλεων, από 21,60% το 1881 θα γίνει στις αρχές του εικοστού το 23,75% του συνόλου των κατοίκων της χώρας. Στην Ευρώπη το 1907, το 40,8% του συνολικού πληθυσμού κατοικούσε σε αστικά κέντρα.³

Η αποτυχία του τακτικού στρατού στο θεσσαλικό πεδίο το 1897, υπό την ηγεσία του διαδόχου Κωνσταντίνου, δεν σκότωσε τον ελληνικό αλυτρωτισμό. Τον μεταμόρφωσε όμως σε πόλεμο ατάκτων στο μακεδονικό πεδίο. Ατακτοι μισθοφόροι του παρελθόντος, πλαισιώθηκαν από Έλληνες αξιωματικούς του τακτικού στρατού, οι οποίοι με άδειες αορίστου χρόνου προσέρχονταν στους βάλτους των Παννισών και στα δάση της ανατολικής Μακεδονίας για να ζήσουν μια μοναδική περιπέτεια και να δοξαστούν.

Ο θάνατος του πρώτου μεγαλοαστού ήρωα στην ελληνική ιστορία, Παύλου Μελά, αποτέλεσε πρότυπο συμπεριφοράς για όλους τους νέους της Ελλάδας και προκάλεσε τη συγκέντρωση του άνθους των Ελλήνων στρατιωκών στον αγώνα αυτό. Οι Ιωάννης Δεμέστιχας, Κωνσταντίνος Μαζαράκης, Αθανάσιος Σουλιώτης-Νικολαΐδης, Τέλος Αγαπηνός, Γ. Τσόντος-Βάρδας και πολλοί άλλοι, πέρασαν χάρη στην Πηνελόπη Δέλτα στη μυθιστορία.

2. Γ. Β. Δερτιλής, *Ιστορία του Ελληνικού Κράτους 1830-1920*, Β' τόμος, Αθήνα 2005, σ. 842-845.

3. Κώστας Κωστής, «*Τα κακομαθημένα παιδιά της Ιστορίας*». *Η διαμόρφωση του νεοελληνικού κράτους 18-21ος αιώνας*, Πόλις, Αθήνα 2013, σ. 502-518.

Από την καταστρεπτική ήττα του 1897 θα προκύψει και ένα πιο περιορισμένο αλλά ενδιαφέρον φαινόμενο. Ένας διπλωματικός, ο Ίων Δραγούμης, και ο μακεδονομάχος αξιωματικός Αθανάσιος Σουλιώτης-Νικολαΐδης, θα περιφρονήσουν το ελληνικό κράτος για την ανικανότητά του να πραγματοποιήσει το όραμα του αλυτρωτισμού. Οι δύο θα αναζητήσουν τον βίο-τοπο του ελληνισμού στην ίδια την Οθωμανική Αυτοκρατορία όπου πιστεύουν ότι όπως και στο παρελθόν, θα αναδειχθούν οι μεγάλες αρετές των Ελλήνων. Η πολιτική του Βενιζέλου δεν θα τους κερδίσει και έτσι θα βρεθούν και οι δύο σε ένα αντιβενιζελικό περιθώριο - ούτε καν στη φιλοβασιλική παράταξη.

Στο διάστημα που μεσολαβεί από το 1897 ως το 1909 οι πολιτικοί οπαδοί των ανακτόρων και των βασιλοπαίδων στο στρατό, χάνουν διαρκώς έδαφος. Τα μέλη του Στρατιωτικού Συνδέσμου με επικεφαλής τον Νικόλαο Ζορμπά, εκπροσωπούσαν το αντιβασιλικό στρατόπεδο με διαβαθμίσεις που κυμαίνονταν από εχθρούς της μοναρχίας έως αντιπάλους της δυναστείας. Ο αντίκτυπος της ενδοτικότητας του Γεωργίου Θεοτόκη έναντι των πριγκίπων, καθώς και η μεταστροφή του Δημητρίου Ράλλη, από επικριτή του στέμματος σε απολογητή του, προκάλεσε το κίνημα του Γουδή.⁴

Ως τα τέλη του έτους η ένταση ανάμεσα στους πολιτικούς και τους στρατιωτικούς κορυφώθηκε. Σε αυτή τη συγκυρία κάποια μέλη του Συνδέσμου προσκάλεσαν τον Ελευθέριο Βενιζέλο για να τον συμβουλευτούν. Έφτασε στον Πειραιά στις 10 Ιανουαρίου 1910 και αμέσως προέτρεψε τους αξιωματικούς να εγκαταλείψουν την πολιτική και να ενισχύσουν την κοινοβουλευτική κυβέρνηση με μεταρρυθμιστικό πρόγραμμα.

Το κύριο αίτημα των κινηματιών του Γουδή ήταν η αναμόρφωση του ελληνικού στρατού και ναυτικού. Όμως ήδη από την έναρξη της πρωθυπουργίας Θεοτόκη το 1905 η κυβέρνηση κατάφερε να συνάψει δάνειο 20.000.000 δρχ. για τη βελτίωση των ενόπλων δυνάμεων. Ο στρατός αυξήθηκε σε 60.000 με σύγχρονο οπλισμό. Θα ακολουθήσουν δεκαεπτά νομοθετήματα μέσα σε τρία χρόνια τα οποία θα καλύψουν διάφορες ανάγκες του στρατεύματος. Πρόκειται δηλαδή για έργο στον τομέα αυτό χωρίς προηγούμενο σε κόστος και παρά τις αιματηρές οικονομίες του ελληνικού δημοσίου. Αν υπολογίσουμε και τις επιτυχίες του Μακεδονικού Αγώνα στο βό-

4. Νίκη Μαρωνίτη, *Πολιτική εξουσία και εθνικό ζήτημα στην Ελλάδα, 1880-1910*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2009, σ. 423-43.

ρειο μέτωπο της χώρας, αλλά και την οικονομική πρόοδο που όπως είδαμε σημειώνεται κατά την πρώτη δεκαετία του εικοστού αιώνα, οι διαμαρτυρίες των στρατιωτικών του Συνδέσμου δεν είναι πεισιτικές. Ωστόσο το βαρύ κλίμα που επικρατούσε όλο αυτό το διάστημα καθώς και η Νεοτουρκική Επανάσταση του 1908, συνέβαλαν στη δημοτικότητα του εγχειρήματος του 1909.

Η αντιβασιλική στάση του Στρατιωτικού Συνδέσμου ήταν ίσως το πλέον δικαιολογημένο χαρακτηριστικό των μελών του. Δύο μόλις χρόνια μετά την αποτυχία του διαδόχου Κωνσταντίνου στον σύντομο πόλεμο του 1897 το φιλοβασιλικό τότε επιτελείο του στρατού κατάφερε να υπερισχύσει έναντι του Θεοτοκικού νομοσχεδίου για τη στρατιωτική ανασύνταξη της χώρας. Ο νέος οργανισμός που ψηφίστηκε τον Μάρτιο του 1900 καθιέρωνε τους θεσμούς του «Γενικού Διοικητού» και του «Επιθεωρητού Στρατού» - θέσεις που κατέλαβε ο αρχιστράτηγος του 1897, ο διάδοχος Κωνσταντίνος. Με τον νέο οργανισμό ο τελευταίος αποκτούσε τον έλεγχο του στρατού, ενώ η θέση του αρμόδιου υπουργού γινόταν διακοσμητική. Όταν ο υπουργός Στρατιωτικών της κυβέρνησης Δηλιγιάννη, Θεόδωρος Λυμπρίτης, υπέβαλε τον Φεβρουάριο του 1903 νομοσχέδιο που περιόριζε τις μεγάλες δικαιοδοσίες του Κωνσταντίνου, τα ανάκτορα αντέδρασαν αποφασιστικά και ο Λυμπρίτης που δεν έλαβε την κάλυψη του πρωθυπουργού, παραιτήθηκε.⁵

Όταν οι αξιωματικοί του Γουδή εξέθεσαν τη δυσαρέσκεια και τα αιτήματά τους (με ιδιαίτερα άτολμο τρόπο), τη νύχτα της 14ης Αυγούστου 1909, ο βασιλιάς έσπευσε να τους ικανοποιήσει. Το επόμενο πρωί όταν ο Γεώργιος πληροφορήθηκε το γεγονός δεν άργησε να αποσύρει τους πρίγκιπες από τις στρατιωτικές διοικήσεις που κατείχαν, η κυβέρνηση Ράλλη παραιτήθηκε και ο Κυριακούλης Μαυρομιχάλης έγινε πρωθυπουργός με την υποστήριξη του Συνδέσμου. Στις 14 Σεπτεμβρίου μια τεράστια διαδήλωση επιβεβαίωσε την υποστήριξη του λαού προς τους κινηματίες.

Οι περισσότερες ευρωπαϊκές δυνάμεις είδαν εχθρικά το γεγονός. Ο Διεθνής Οικονομικός έλεγχος, ο οποίος φοβόταν ότι κάποια μεγάλη εξοπλιστική δαπάνη θα εξέτρεπε πόρους από την εξυπηρέτηση του εξωτερικού χρέους της χώρας, έσπευσε να προειδοποιήσει την κυβέρνηση Μαυρομιχάλη.

Το σημαντικότερο παρά ταύτα έργο των στρατιωτικών του Συνδέσμου στον τομέα των εξοπλισμών ήταν η παραγγελία καταδρομικού από ιταλικό

5. Θάνος Βερέμης - Ιωάννης Κολιόπουλος, *Νεότερη Ελλάδα. Μια ιστορία από το 1821*, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 2013, σ. 145-146.

ναυπηγείο που αργότερα θα ελάμβανε το όνομα του ευεργέτη που κατέβαλε μέρος του ποσού για την αγορά του. Ο «Αβέρωφ» έγινε το πολυτιμότερο πολεμικό στην ελληνική ιστορία.

Το ζήτημα της αστικής τάξης στην Ελλάδα, απασχόλησε κυρίως τους Μαρξιστές ή μαρξίζοντες συγγραφείς με ποικίλες απόπειρες καθορισμού της γένεσης μιας αστικής τάξης στο νέο βασίλειο. Το βέβαιο είναι ότι η αστική διασπορά που έπαιξε σημαντικό ρόλο στη δημιουργία της Επανάστασης, δεν προσήλθε στο ελεύθερο κράτος με αποτέλεσμα τον ρόλο αυτό να παίξουν λίγο ή πολύ οι δημόσιοι υπάλληλοι και οι έμποροι που δημιουργήθηκαν μέσα στην ελλαδική επικράτεια. Τα παιδιά των προκρίτων της Επανάστασης αποτέλεσαν το υλικό από το οποίο σχηματίστηκε ο πολιτικός του ύστερου δέκατου ενάτου αιώνα. Ο Χαρίλαος Τρικούπης, ο Θεόδωρος Δηλιγιάννης, ο Θρασύβουλος Ζαΐμης και πολλοί ακόμα, υπήρξαν προϊόντα της δυνατότητας των οικογενειών τους να τους μορφώσουν στο εξωτερικό ή το εσωτερικό. Οι απόφοιτοι του Πανεπιστημίου Αθηνών εξάλλου σχημάτισαν την πρώτη αστική τάξη σε τρόπο ζωής και σκέψης. Τα διάσημα αυτών των νεοελλήνων ώστε να διεκδικούν τον τίτλο του αστού δεν ήταν η λειτουργία τους στην οικονομική κλίμακα, αλλά η μόρφωση και ο εκσυγχρονισμός.

Η είσοδος της Επτανήσου στο ελληνικό βασίλειο το 1864 πρόσθεσε ένα σημαντικό αριθμό εξευρωπαϊσμένων πολιτών στην ελληνική κοινωνία. Με εξαίρεση τον Υδραίο πολιτευτή προύχοντα του νησιού, Δημήτριο Βούλγαρη, οι περισσότεροι πολιτικοί στο δεύτερο περίπου μισό του 19ου αιώνα, υπήρξαν άτομα μιας ανώτερης μειοψηφίας κοινωνικής αλλά με σημαντική επιρροή στις υπόλοιπες τάξεις. Σταδιακά οι οικογένειες της παλιγενεσίας, στρατιωτικοί ή πρόκριτοι μεταμορφώθηκαν σε νέο αστικό στρώμα με καθοριστικό ρόλο στην πολιτική, τα γράμματα ή τη διαχείριση του νέου κράτους.

Η αστική τάξη των μαρξιστικών αναζητήσεων εμφανίζεται στο τελευταίο τέταρτο του 19ου αιώνα και την πρώτη δεκαετία του εικοστού. Τα έργα υποδομής του Χαρίλαου Τρικούπη και η πραγματοποίησή τους, δημιούργησε κλάδους εργολάβων και τεχνικών που θα αποτελέσουν μόνιμο δυναμικό στα μελλοντικά δημόσια έργα.

Οι περισσότεροι πρόσφυγες που συνέρρευσαν στην Ελλάδα μετά τις αποτυχημένες εξεγέρσεις στη Μακεδονία, την Κρήτη και τις παρασπονδίες του Αλή Πασά εις βάρος των Σουλιωτών, προίκισαν την Επανάσταση με εμπειροπόλεμους αγωνιστές. Υπήρχαν ακόμη οι Γερμανοί που συνόδευσαν τον Όθωνα όταν έφτασε στην Ελλάδα. Πολλοί από αυτούς εγκαταστάθη-

καν στην Ελλάδα ως φιλέλληνες και παρέμειναν μετά την αποχώρηση των Βαναρών, οι Νέζερ, Στρέιτ, Έβερετ και πολλοί ακόμη, έπαιξαν σημαντικό ρόλο στον ελληνικό δημόσιο βίο.

Οι προσφυγικοί πληθυσμοί προς την Ελλάδα εντείνονται με την προσάρτηση της Ανατολικής Ρωμηνίας από τη Βουλγαρία το 1885 και συνεχίζονται όλο το επόμενο διάστημα με κορυφαίο γεγονός βέβαια την καταστροφή του 1922. Ο ρουμανικός εθνικισμός εκδηλώθηκε με την αρπαγή περιουσιών που ανήκαν σε Έλληνες και την εκμετάλλευση του βλαχικού στοιχείου στην Ελλάδα, αλλά χωρίς τελική επιτυχία. Η σχέση των Ελληνοβλάχων με τον Διαφωτισμό και τα ελληνικά γράμματα τους κατέστησαν στοιχείο ζωτικό στην ελληνική διανόηση. Όταν η Αλβανία έγινε ανεξάρτητο κράτος το 1913, πολλοί Έλληνες μετανάστευσαν στα ελληνικά εδάφη. Πολλοί επίσης Έλληνες από το Μοναστήρι κατέφυγαν στην Ελλάδα την ίδια εποχή.

Οι Έλληνες από τη Μικρά Ασία αρχίζουν τον επαναπατρισμό τους από το 1908 μετά τη νεοτουρκική επανάσταση. Η ροή προς την Ελλάδα εντείνεται κατά τους Βαλκανικούς πολέμους και ακόμα περισσότερο όταν οι Γερμανοί σύμμαχοι των Τούρκων εφαρμόζουν την εκκαθάριση της παραλιακής Τουρκίας από ξένους πληθυσμούς. Η έξοδος από τη Ρωσία και την Κορμαία θα ακολουθήσει μετά τη μπολσεβικική επανάσταση του 1917.

Η μετανάστευση προς τις ΗΠΑ που προκάλεσε η κρίση της σταφίδας, τερματίστηκε το 1921 όταν η κυβέρνηση των ΗΠΑ περιόρισε δραστικά την είσοδο νέων μεταναστών στη χώρα.

Καθώς οι παλιές εθνοτικές ομάδες εξελληνίζονταν και οι νέοι μετανάστες, κυρίως Έλληνες εισέρχονταν στη χώρα, ενώ οι ανταλλαγές πληθυσμών παγίωσαν την ελληνική παρουσία σε περιοχές με μικτούς πληθυσμούς, η όψη και η ταυτότητα της Ελλάδας άλλαξε ριζικά.

ΤΟ ΥΠΟΒΑΘΡΟ **Οικονομία (1864-1918)**

Η εθνοσυνέλευση που συνήλθε μετά την έξωση του Όθωνα πρόβλεψε να υπάρξει στο σύνταγμα του 1864 εντολή για τη μελλοντική διανομή των εθνικών γαιών. Ο Σωτήριος Σωτηρόπουλος, υπουργός οικονομικών σε πολλές κυβερνήσεις ως το 1888 έγινε ο εκτελεστής της διανομής που αποφασίστηκε με τους νόμους του 1871. Οι νόμοι υλοποίησαν δύο στόχους –τη διανομή καλλιεργήσιμης γης σε ακτήμονες, και τη νομιμοποίηση της καταπά-

τησης εθνικών γαιών από αγρότες ακτήμονες. Έτσι η κυβέρνηση του Αλέξανδρου Κουμουνδούρου αναγνώρισε τα τετελεσμένα και μοίρασε τίτλους ιδιοκτησίας σε 50.000 αγροτικές οικογένειες. Ο κανόνας της χρησικτησίας στο ρωμαϊκό δίκαιο τροποποίησε την οθωμανική αρχή που καθιστούσε αναπαλλοτρίωτα τα δημόσια κτήματα και επέτρεπε στους καταπατητές να διεκδικήσουν την κυριότητά τους έπειτα από τριάντα χρόνια χρήσης. Έτσι ο μετασχηματισμός των όρων κατοχής που επέβαλε η μετάβαση από το οθωμανικό στο ρωμαϊκό-ελληνικό πλέον δίκαιο διευκόλυνε τη διαδικασία μεταβίβασης.⁶

Η απουσία κτηματολογίου και η ανοχή του κράτους διευκόλυναν περαιτέρω τη διαδικασία μεταβίβασης. Ο πολλαπλασιασμός των μικρών κληρών ενθάρρυνε την εξειδίκευση της ελληνικής γεωργίας σε ορισμένα προϊόντα προς εξαγωγή. Κατά τη δεκαετία του 1860 η σταφίδα απέδωσε κιόλας σε συνάλλαγμα περισσότερο από τις μισές εξαγωγές. Η μεγάλη εισαγωγή σιτηρών για να ικανοποιηθεί η εσωτερική ζήτηση ανέδειξε τον Πειραιά σε πρώτο λιμάνι της χώρας ξεπερνώντας την Ερμούπολη της Σύρου.⁷

Το έλλειμμα στο ισοζύγιο πληρωμών κατά το τελευταίο τέταρτο του 19ου αιώνα επιδεινώθηκε από τα ζητήματα ασφάλειας των ελληνικών κυβερνήσεων και τους αλυτρωτικούς αγώνες. Παλιά εξωτερικά χρέη δεν επέτρεπαν τη σύναψη νέων δανείων και ανάγκασαν το κράτος να στραφεί στον εσωτερικό δανεισμό για να χρηματοδοτήσει τις ανάγκες του. Μόλις το 1873-78 ο πρέσβης στο Λονδίνο, Ιωάννης Γεννάδιος, διαπραγματεύτηκε με τους πιστωτές της Ελλάδας νέα συμφωνία εξυπηρέτησης των ελληνικών χρεών.⁸

Η προσάρτηση του σιτοβολώνα της Θεσσαλίας το 1881 αύξησε την ελληνική επικράτεια και τον πληθυσμό χωρίς όμως να λύσει το πρόβλημα της σιτάρκειας.

Σύμφωνα με το νέο καθεστώς της γης οι αγρότες κολίγοι έπαψαν να είναι δεμένοι με τη γη που καλλιεργούσαν οι πρόγονοί τους και αναζήτησαν

6. Θ. Βερέμης - Γιάννης Κολιόπουλος, *Ελλάς, η σύγχρονη συνέχεια*, Καστανιώτης, 2006, σ. 435.

7. Α. Δ. Σίδερης, *Η γεωργική πολιτική της Ελλάδος κατά την λήξασαν εκατονταετία 1833-1933*, Αθήνα 1934, σ. 76-78.

8. Ε. Κωφός, *Η εθνική οικονομία, Ιστορία του Ελληνικού έθνους*, τόμος Ι, Αθήνα 1977, σ. 310-311.

αλλού εργασία αφού εξακολουθούσαν να είναι ακτήμονες αφού το μέγιστο μέρος της γης ανήκε σε ιδιώτες που την είχαν αγοράσει από τους Οθωμανούς. Οι πλάνητες εργάτες του θεσσαλικού κάμπου έγιναν ο εφιάλης των ελληνικών κυβερνήσεων.⁹

Η ένωση της Θεσσαλίας με την Ελλάδα και το κοινωνικό ζήτημα που την παρακολουθούσε, άνοιξε συζήτηση ανάμεσα στους αγροτιστές υπέρμαχους της αναδιανομής των μεγάλων ιδιοκτησιών και τους υποστηρικτές, όπως ο Χαρίλαος Τρικούπης, της μεγάλης αγροτικής γης που θα εξασφάλιζε μεγαλύτερη και οικονομικά ανταγωνιστική παραγωγή. Το 1906 σχολιάζοντας το νομοσχέδιο «περί μορτής», ο Σοφοκλής Τριανταφυλλίδης, υπέρμαχος της απαλλοτρίωσης των τσιφλικιών, θα υποστηρίξει ότι το καθεστώς επίμορτης αγροληψίας της κυβέρνησης Δ. Ράλλη έσπρωχνε τους γεωργούς της Θεσσαλίας «εις τον γεωργικόν αλητισμόν».¹⁰ Άλλοι, όπως ο Δ. Τσοποτός, υποστήριζαν τα αρχαϊκά μέσα των μικρών καλλιεργητών, ενώ ο εκδότης της Ελληνικής Γεωργίας, Ν. Εμμανουήλ, μιλούσε για τη μικροψυχία μιας επιπόλαιης βιομηχανικής επανάστασης στην ευαίσθητη ελληνική γεωργία.

Τα μέτρα θέσπισης της απαλλοτρίωσης των μεγάλων τσιφλικιών στις 20 Μαΐου 1917 από την κυβέρνηση της Εθνικής Άμυνας στη Θεσσαλονίκη, εφαρμόστηκαν το 1922 υπό την πίεση των προσφύγων της Μικράς Ασίας.

Η κορινθιακή σταφίδα υπήρξε το κύριο εξαγωγικό προϊόν της Ελλάδος κατά το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα και οι διακυμάνσεις της τιμής της στις διεθνείς αγορές είχαν άμεσες επιπτώσεις στη ζωή των μικρών καλλιεργητών, που ήταν στη διάθεση των τοκογλύφων ως τη συγκομιδή. Η μονοκαλλιέργεια της σταφίδας κυρίως στην Πελοπόννησο, ενισχύθηκε από το γεγονός ότι τα γαλλικά αμπέλια αχρηστεύτηκαν από τη φυλλοξήρα κατά τη δεκαετία του 1870. Οι Έλληνες καλλιεργητές έσπευσαν να διεκδικήσουν το μερίδιό τους από το κενό που άφησε η Γαλλία στη διεθνή αγορά. Η παραγωγή της ελληνικής σταφίδας από 43.000 τόνους το 1861 έφθασε τους 100.700 τόνους το 1878.

9. Σίδερης, *ό. π.*, σ. 70-76.

10. *Ιστοριογραφία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας 1833-2002*, Τόμος Β', Επιμέλεια Πασχάλης Κιτρομηλίδης & Τριαντάφυλλος Σκλαβενίτης, Ελευθερία Ζέη, «Προσλήψεις του αγροτικού κόσμου τον 19ο αιώνα», Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών, Αθήνα 2004, σ. 179-199.

Η ανάκαμψη των γαλλικών αμπελώνων είχε μακροχρόνιες συνέπειες για την ελληνική αγροτική οικονομία. Καθώς η γαλλική παραγωγή επανερχόταν στα φυσιολογικά της επίπεδα κατά τη δεκαετία του 1890, η ζήτηση για το ελληνικό προϊόν μειωνόταν ανάλογα. Όταν μάλιστα η Γαλλία επέβαλε υψηλό δασμό εισαγωγής στην ελληνική σταφίδα, η τιμή της καταποντίστηκε στην αγορά του Λονδίνου κατά 70%. Το σοβαρότερο επακόλουθο της ελληνικής πλέον κρίσης, ενός αδιάθετου προϊόντος που αποτελούσε σχεδόν την αποκλειστική παραγωγή της Πελοποννήσου, ήταν η μετανάστευση 300.000 περίπου Ελλήνων από το 1900 ως το 1914. Τα εμβάσματά τους υπήρξαν για πολλά χρόνια η μεγαλύτερη πηγή συναλλάγματος για την Ελλάδα και καίριος παράγοντας στον ισοσκελισμό του ισοζυγίου πληρωμών.

Η μετάβαση από τον ατμό, στον ηλεκτρισμό, προκάλεσε σοβαρή ύφεση στις δυτικές οικονομίες κατά την τελευταία εικοσαετία του 19ου αιώνα. Τα λιμνάζοντα τότε δυτικά κεφάλαια διοχετεύτηκαν στις χώρες με φιλοδοξίες ανάπτυξης. Ο Χαρίλαος Τρικούπης θέλησε να ενοποιήσει τις εσωτερικές αγορές με τη δημιουργία μεγάλων συγκοινωνιακών δικτύων, κυρίως σιδηροδρομικών. Ο μεγάλος δανεισμός και η εξυπηρέτησή του δεν δημιούργησαν αμέσως νέους πόρους γιατί οι αγορές χρειάζονταν ακόμα χρόνο για να αναπτυχθούν.¹¹

Από την πτώχευση του 1893 ως τον πόλεμο του 1897 οι προσπάθειες του ελληνικού κράτους να επιτύχει συμβιβασμό με τους ξένους δανειστές απέτυχαν. Όπως είδαμε, οι πολεμικές αποζημιώσεις προς τους Οθωμανούς και η ανάγκη ξένης εγγύησης για να συναφθεί δάνειο που θα χρηματοδοτούσε τις αποζημιώσεις επέβαλαν στην Ελλάδα διεθνή οικονομικό έλεγχο. Η ΔΕΕ (Διεθνής Επιτροπή Ελέγχου) από τον Απρίλιο 1898 επέβαλε φόρους σε ορισμένα κρατικά μονοπώλια. Στόχος της ΔΕΕ ήταν η επανεκκίνηση της εξυπηρέτησης των δανείων και των ξένων ομολογιούχων, αλλά είχε και ευνοϊκή επίδραση νοικοκυρέματος της ελληνικής οικονομίας. Με το δάνειο που η Ελλάδα κατάφερε να συνάψει το 1911 το συνολικό χρέος της χώρας ξεπέρασε το 1 δισεκατομμύριο δραχμές. Όταν ο Βενιζέλος ανέλαβε την πρωθυπουργία, στο δημόσιο ταμείο υπήρχε περίσσειμα μολονότι η χώρα κατέθετε το ένα τρίτο των εσόδων της για την εξυπηρέτηση του εξωτερικού χρέους.

11. Λευτέρης Παπαγιαννάκης, *Οι ελληνικοί σιδηρόδρομοι (1882-1910)*, ΜΙΕΤ, 1982.

Υπήρχε, όπως είδαμε και το μόνιμο ζήτημα της στρατιωτικής προπαρασκευής γιατί ο αλυτρωτισμός απέβλεπε σε προσαρτήσεις εδαφών με ελληνικούς πληθυσμούς και παράλληλα αντιμετώπιζε τον ανταγωνισμό άλλων βαλκανικών αλυτρωτισμών, αλλά και την εχθρότητα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Το 1901 δημοσιεύτηκε «Έκθεσις τοῦ Συμβουλίου τῶν ἐν Ἀγγλίᾳ Ὁμολογιούχων»¹² ὅσων δηλαδή κατείχαν τίτλους των ελληνικών δανείων. Αντιλαμβανόμαστε από την ανάγνωση της έκθεσης ότι οι ελληνικές κυβερνήσεις παρά τα χρέη του κράτους, δεν σκόπευαν να εγκαταλείψουν τη στρατιωτική προπαρασκευή της χώρας. Οι πιστωτές βέβαια ασκούν πιέσεις ὡστε να μεγαλώσουν τα ποσά της εξυπηρέτησης του χρέους: «(Ἡ ἑλληνική Κυβέρνησις) ἀτυχῶς δὲν φαίνεται πρόθυμος νά διαθέσῃ τὰ πλεονάσματα πρὸς τόν εὐκταῖον σκοπόν (τῆς αὐξήσεως δηλ. τῆς ἐκ 2 ἑκατομμυρίων ἀποδόσεως εἰς τό ἐπί ἀναγκαστικῆ κυκλοφορία δάνειον), ἀλλά μᾶλλον τείνει πρὸς τήν πολιτικὴν ναυτικῆς καὶ στρατιωτικῆς ἀναδιοργανώσεως, πρᾶγμα ὅπερ τό Συμβούλιον κρίνει τελείως ἀνάρμοστον εἰς τήν σημερινήν τῆς Ἑλλάδος κατάστασιν» (σ. 152-3).¹³

Τα ελλείμματα που διαρκῶς εμφανίζονταν στην ελληνική οικονομία αντιμετώπιζονταν με νέες φορολογίες, αυξήσεις των δασμών στα εισαγόμενα προϊόντα και σε σπάνιες περιπτώσεις μετά το 1898, σε ξένα δάνεια. Το 1906 η Ελλάδα είχε περίσσειμα 4.460.740 δραχμών το οποίο ὁμως μεταβάλλεται σε ελλείμματα, το 1907 σε 466.651, το 1908 σε 7.318.112 και το 1909 σε 11.227.283. Το μακεδονικό ζήτημα και ο άτυπος αγώνας που διεξαγόταν εκεί απορροφούσε σημαντικό μέρος του προϋπολογισμού του υπουργείου εξωτερικών. Συγχρόνως προστέθηκε στα κρατικά έξοδα ποσό για την περίθαλψη των προσφύγων από την Ανατολική Ρωμυλία. Η οικονομική κρίση του 1908 η οποία και προκάλεσε τη δυσαρέσκεια του κόσμου που ευνόησε το κίνημα του 1909, μείωσε σημαντικά τις εισαγωγές και συνεπώς τα έσοδα από τους δασμούς.¹⁴

Η εκδήλωση του 1909 στου Γουδή, αποτελούσε μεταξύ των άλλων και

12. *Annual Report of the Council of the Corporation of Foreign Bondholders, for the year 1900-1901*, London, Greece, σ. 141-178.

13. (Σπυρίδων Δ. Παπαθανασόπουλος) *Οι ξένοι δανεισταί, Η χώρα και το νόμισμα*, εκ του τυπογραφείου Ανέστη Κωνσταντινίδου, 1901, σ. 1.

14. Αθανασίου Ευταξία, *Τα οικονομικά μας και το εθνικόν ζήτημα* (Αγορεύσεις στη Βουλή, 4 Μαρτίου 1913) Αθήνας, Π.Δ. Σακελλαρίου, 1913, σ. 4-6.

διαμαρτυρία για τους φόρους που έπλητταν τους λιγότερο ισχυρούς οικονομικά. Όμως η χώρα χρειαζόταν τότε βελτίωση του προϋπολογισμού κατά 20 εκατομμύρια (τουλάχιστον κατά τον Αθανάσιο Ευταξία). Το έλλειμμα μόνο της κυβέρνησης Θεοτόκη ανερχόταν στα 8 εκατομμύρια και οι πολεμικές προετοιμασίες για ενδεχόμενη σύγκρουση στα Βαλκάνια απαιτούσαν άλλα τόσα. Ο τότε Υπουργός Οικονομικών, Ευταξίας, στην κυβέρνηση Μαυρομιχάλη, ισχυρίστηκε σε ομιλία του το 1913 στη Βουλή ότι χάρη στο νομοθετικό έργο της κυβέρνησης η οποία συνέπλευσε με τον «Στρατιωτικό Σύνδεσμο», η οικονομία κατάφερε να δημιουργήσει σοβαρά πλεονάσματα.¹⁵

Ο Ευταξίας περιέγραψε τις οικονομίες που πέτυχε η κυβέρνηση Μαυρομιχάλη με τον εξής τρόπο: «*Ἡμεῖς κύριοι, εἶχομεν (...) τὴν γνώμην ὅτι ἔπρεπε νά ὑποχωρήσῃ πᾶσα ἄλλη βλέψις καί δαπάνη εἰς τὴν ἀποκατάστασιν πλήρους ἰσοζυγίου μέ περιθώριον, ἐπιτρέπον τὴν ταχεῖαν πολεμικὴν παρασκευὴν τῆς χώρας. Διότι ἐγινώσκουμε ἔκτοτε ὅτι ἐπέκειτο σύρραξις ἐπὶ τῆς Ἰλλυρικῆς χερσονήσου, καθ' ἣν δέν ἔπρεπε ἡ Ἑλλάς νά μείνῃ ἀνέτομος ἔξω τοῦ νυμφῶνος*».¹⁶ Περιέγραψε την περικοπή των δαπανών για την περίθαλψη των προσφύγων της Βουλγαρίας, τις δαπάνες του Υπουργείου Εξωτερικών και άλλων υπουργείων, ελαττώνοντας τα έξοδα του προϋπολογισμού κατά 12 περίπου εκατομμύρια δραχμές. Το 1911 η ίδια κυβέρνηση κατάφερε να εισπράξει από φόρους 6.329.437 δραχμές.¹⁷

Τον Μάρτιο του 1910 η Ελλάδα υποβλήθηκε στον κανόνα του χρυσού, με εντολή στην Εθνική Τράπεζα να εκδώσει τραπεζογραμμάτια πέραν του προβλεπόμενου ορίου. Η δραχμή έγινε μετατρέψιμη σε χρυσό και διατήρησε την ισοτιμία της με τη στερλίνα.

Διοικητής της Εθνικής Τραπέζης ήταν ο Ιωάννης Βαλαωρίτης, ο οποίος και πραγματοποίησε τη ρύθμιση αυτή. Το άρθρο 8 του νόμου ΓΧΜΒ' (19 Μαρτίου 1910) για τη σταθεροποίηση της τιμής του συναλλάγματος, επέτρεπε στην Εθνική την έκδοση τραπεζογραμματίων, πέραν των «κεκανονισμένων ορίων» τα οποία θα χρησιμοποιούνταν αποκλειστικά για την αγορά χρυσού και συναλλάγματος. Η τράπεζα όμως έπρεπε να διαθέτει τον χρυσό και το συνάλλαγμα που είχε αγοράσει, στην εσωτερική αγορά. Ο μη-

15. Ευταξίας, *ό. π.*, σ. 8-11.

16. Στο ίδιο, σ. 12-13.

17. Στο ίδιο, σ. 13-18.

χανισμός αυτός επέτρεψε την ισοτιμία της δραχμής να διατηρηθεί σταθερή, παρά τις μεγάλες στρατιωτικές δαπάνες των επερχόμενων πολέμων. Ο ίδιος νόμος (άρθρα 1-7) επέτρεψε στην κυβέρνηση να συνάψει δάνειο 150.000.000 φράγκων για την εκτέλεση δημοσίων έργων, την κάλυψη ελλειμμάτων του προϋπολογισμού και την εξόφληση του θωρακισμένου καταδρομικού «Αβέρωφ».¹⁸

Οι βαλκανικοί πόλεμοι κόστισαν μεν σημαντικά ποσά στο ελληνικό κράτος αλλά απέφεραν και σημαντικά κέρδη από τα εδάφη που προσαρτήθηκαν. Μολονότι τα ακριβή στατιστικά στοιχεία ακόμα λανθάνουν, η άνοδος του ΑΕΠ είναι φανερή από το 1911-1920 που υπολογίζεται ότι αυξήθηκε σε ποσοστό περίπου 46%. Καθώς και ο πρώτος παγκόσμιος πόλεμος προσέθεσε πλουτοπαραγωγικά εδάφη στην επικράτεια το συνολικό αποτέλεσμα της αύξησης ξεπερνάει την επίσης αξιοσημείωτη ανάκαμψη της δεκαετίας 1900-1910, περίοδο ειρήνης.

Περιγράφοντας τα κενά μας στη γνώση των στατιστικών ο Γ. Δερτιλής επισημαίνει την έλλειψη στοιχείων για το ΑΕΠ στις νέες χώρες που προσαρτήθηκαν στην ελληνική επικράτεια. Το κενό αυτό δυσχεραίνει τη σύγκριση με τα προηγούμενα ΑΕΠ της Ελλάδας. Καθώς πολλές από τις νέες χώρες φέρουν την καθυστέρηση του οθωμανικού τους παρελθόντος, η σύγκριση με την αναπτυσσόμενη παλιά Ελλάδα δημιουργεί νέα προβλήματα στα συμπεράσματα των ιστορικών.¹⁹

Είναι ωστόσο βέβαιο ότι η ανάπτυξη είναι έκδηλη από τις στατιστικές των εξαγωγών που αυξάνονται και τον αριθμό των νέων βιομηχανιών που πολλαπλασιάζονται.

Ως φαινόμενο η βιομηχανική ανάπτυξη στην Ελλάδα παρουσιάζει ιδιαίτερη πυκνότητα στην περίοδο 1867-1875. Δημιουργούνται τότε 100 νέα ατμοκίνητα εργοστάσια, όπως αναφέρει ο διευθυντής στο γραφείο Δημόσιας Οικονομίας του Υπουργείου Εσωτερικών, Αλέξανδρος Μανσόλας. Προορισμός των εργοστασίων αυτών ήταν η εγχώρια αγορά καθώς τα προϊόντα τους ήταν καταναλωτικά αγαθά. Αλευρόμυλοι, βαμβακουργίες,

18. Καθημερινή-Ειδική Έκδοση, *1893-1912 Από την χρεοκοπία στον θρίαμβο*, Ελένη Γαρδίκια-Κατσιαδάκη, «1910-12: Δημοσιονομική και πολιτική σταθερότητα και αλυτρωτική πολιτική», 22/10/2017, σ. 45.

19. Δερτιλής, *ό. π.*, σ. 873-874.

βιομηχανίες τροφίμων, σαπουνιού, λαδιού, κρασιού και δέρματος, και μηχανουργία στα μεγάλα λιμάνια της χώρας. Η ναυτιλία βρισκόταν στην περίοδο μετάβασης από το ιστίο στον ατμό.

Η πιο σημαντική ωστόσο επένδυση στον βιομηχανικό τομέα σημειώθηκε στο Λαύριο από τον τραπεζίτη Γλαρίωνα Ρού και τον επιχειρηματία από τη Σαρδηνία, Ιωάννη Σερπιέρη, ο οποίος εξασφάλισε από το ελληνικό κράτος το δικαίωμα εκμετάλλευσης των σκωριών που η μεταλλουργική δραστηριότητα είχε αφήσει να σωρευθούν στο Λαύριο. Όμιλος εταιρειών υπό τον Ανδρέα Συγγρό εξαγόρασε την εταιρεία και προκάλεσε ένα χρηματιστηριακό παιχνίδι που κατέστρεψε πολλούς επενδυτές. Μετά από περίοδο κρίσης, η βιομηχανική δραστηριότητα επανέρχεται το 1880-82, εποχή εύκολου δανεισμού.²⁰

Αποτέλεσμα δανεισμού ήταν η κλωστοϋφαντουργία του Πειραιά και άλλες λιγότερο σημαντικές. Θύματα της νέας κρίσης που οφειλόταν στην περιστολή των πιστώσεων από την Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος, έγιναν οι περισσότερες βιομηχανίες του Πειραιά. Η κρίση προκάλεσε συγκέντρωση των εργοστασίων σε λίγους ιδιοκτήτες με κορυφαία βαμβαουργία την επιχείρηση, στον Πειραιά πάντα, των αδελφών Ρετσίνα. Το 1890 σημειώνεται νέα ανάκαμψη της βιομηχανικής ανάπτυξης χάρη στην υποτίμηση της δραχμής περισσότερο από ότι στα ελληνικά δασμολογικά μέτρα. Η έξοδος από την ελληνική ύπαιθρο προσέφερε τους νέους βιομηχανικούς εργάτες στη θέση των Μαυροβούνιων και Ισπανών που δούλευαν πριν στο Λαύριο. «Οι καμινάδες πληθαίνουν στον Πειραιά, τον Βόλο, την Ερμούπολη, ως ένα βαθμό και στην Πάτρα».²¹ Το σταφιδικό παρακράτημα ευνόησε τη βιομηχανία οινοπνεύματος. Στον τομέα των ποτών με αλκοόλ, δημιουργήθηκαν στις αρχές του εικοστού αιώνα σημαντικοί επιχειρηματίες. Το 1906 θα σημειωθεί παρέμβαση τραπεζική με την ίδρυση Εταιρείας Οίνων και Οινοπνευμάτων. Η συμμετοχή των μεταλλευμάτων στις εξαγωγές συνέβαλε στη βελτίωση του εμπορικού ισοζυγίου. Οι χημικές βιομηχανίες, εκείνες του τσιμέντου και της ηλεκτροδότησης, θα φέρουν τη χώρα στον εικοστό αιώνα. Το εργοστάσιο λιπασμάτων στη Δραπετσώνα (1909), το Πυριτιδοποιείο

20. Χριστίνα Αγκριαντώνη, «Η ελληνική οικονομία 1870-1909» στον τόμο *Ιστορία του νέου ελληνισμού*, τ. 5, Ελληνικά Γράμματα, 2003, σ. 58-60.

21. Αγκριαντώνη, *ό. π.*, σ. 60-61.

Μαλτσινιώτη και το εργοστάσιο ηλεκτρικού στο Φάληρο (1903) υπήρξαν τα σοβαρότερα δείγματα εκβιομηχάνισης. Οι μικρές μονάδες βασίζονταν για την ανταγωνιστικότητά τους στα χαμηλά ημερομίσθια των εργατών τους.

Ιδεολογία και πολιτική

Στη μετεπαναστατική Ελλάδα η κατασκευή του κράτους εδραιώνεται με την ιδέα της εθνικής ενότητας. Πριν από τον Κωνσταντίνο Παπαρηγόπουλο η αρχαιότητα προπορεύεται σαν λίκνο του ελληνισμού. Μετά από την ενότητα μέσα στον χρόνο που διδάσκει η Ιστορία του ελληνικού έθνους, αρχαιότητα και βυζάντιο αποτελούν τους κύριους κρίκους της αλυσίδας που εγγυάται για την ενότητα των Ελλήνων μέσα στην Ιστορία. Ο πραγματικός βέβαια σύνδεσμος ήταν η ελληνική γλώσσα με διαδρομή χιλιάδων ετών. Η ελληνογλωσσία, εκτός από ακρογωνιαίος λίθος της πολιτισμικής ενότητας, αποτέλεσε και τεκμήριο κοινωνικής ανόδου. Ποιός Άλβανός, Βλάχος, Σλάβος ή λατίνος αγρότης δεν ήθελε τα παιδιά του να ανήκουν στην επιφανέστερη εθνική λέσχη των Βαλκανίων;

Μετά το 1870 η συνείδηση της ενότητας συνδέεται άμεσα με το αντιπροσωπευτικό σύστημα και τον κοινοβουλευτισμό, διανθισμένο από τον εθνικό αλυτρωτισμό. Υπάρχει όμως παράλληλα και η ανάπτυξη των άλλων εθνικισμών της χερσονήσου του Αίμου. Από αυτούς ο πιο ανταγωνιστικός για τον ελληνικό αλυτρωτισμό υπήρξε ο βουλγαρικός.²²

Στη γραμματεία κάνει την επανεμφάνισή του μετά από χρόνια πρωτοκαθεδρίας της καθαρεύουσας του Κοραή, η δημοτική του Ύμνου στην Ελευθερία του Διονυσίου Σολωμού που έγινε και εθνικός ύμνος από το 1865. Η Επτανησιακή Σχολή της ποίησης έχει πλέον στεριώσει μέσα στην πνευματική ζωή της Ελλάδας ώστε οι σημαντικότεροι ποιητές να εκφράζονται στη δημοτική. Στην πολιτική ο Χαρίλαος Τρικούπης φέρνει τον βρετανικό φιλελευθερισμό και τον συνδέει με τον εκσυγχρονισμό της χώρας. Η αρχή της δεδηλωμένης, χωρίς συνταγματική επιβολή ήταν κυρίως έργο του Τρικού-

22. Ρένα Πατρικίου, «Ιδεολογικές διαδρομές, 1871-1909» στο Βασίλης Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ιστορία του νέου Ελληνισμού*, τόμος 5ος, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, 2003, σ. 171-172.

πη, όμως έγινε σε γενικές γραμμές σεβαστή και από το στέμμα, τουλάχιστον ως τον μεγάλο διχασμό του 1915. Όμως οι νεωτερισμοί του Τριικούπη δημιούργησαν και αντιπάλους από την παράταξη του Θεόδωρου Δηλιγιάννη που θεωρούσε τον ξένο δάκτυλο απειλητικό για τις ελληνικές παραδόσεις. Το 1905 ο Ίων Δραγούμης έγραφε: «Μᾶς ἐπιβουλεύονται οἱ *idees modernes*, μέ τήν φιλανθρωπία του (...) μέ τόν κοινοβουλευτισμό του».²³ Ο Μάρκος Τσιρμώκος έγραφε το 1907: «Νά ἐργασθοῦμε (...) κατά τῶν ὀχλοκρατῶν, κατά τῶν δημοκόπων, κατά τῶν χαλασμένων κεφαλιῶν, τῶν ὑπέρμαχων τῆς ἰσοπολιτείας, τῶν ἐλεύθερων θεσμῶν, τῆς ἀχαλίνωτης ἐλευθερίας τῶν δικαιωμάτων τοῦ πολίτη».²⁴

Από την άλλη οι ίδιοι οι συντηρητικοί που φοβούνταν τη διάβρωση των ελληνικών παραδόσεων, επιζητούν τη ξενική προστασία από τη σλαβική απειλή. Σε διάλεξη το 1902 για τη Μακεδονία, ο πρόεδρος του Πανεπιστημίου Αθηνών, Νεοκλής Καζάζης, έλεγε: «Ἐάν ἐξετελεῖτο ἡ Συνθήκη τοῦ Ἁγίου Στεφάνου, σήμερον ἐν Ἀθήναις θά ἐκυριάρχουν οἱ Σλαῦοι. Πρό τούτῃς καταστάσεως πραγμάτων εὐρέθη ὡς ἀπό μηχανῆς Θεός τῆς Ἑλλάδος: ἡ Ἀγγλία».²⁵

Ο Βενιζέλος θα αναποδογυρίσει τις περισσότερες συμβατικές απόψεις περί εξωτερικής πολιτικής αλλά και την πολιτική φιλοσοφία πολλών διανοούμενων. Στη θέση των συντηρητικών φυσιοκρατικών θεωριών του Ίωνα Δραγούμη θα βάλει τις δικές του ιδέες περί τακτικής στην πολιτική και τις απόψεις του Αριστοτέλη για την ανάπτυξη και τον εκφυλισμό των πολιτευμάτων. Στη θεωρία αυτή πρωτεύουσα θέση θα έχουν πάντοτε οι άνθρωποι ως αντάξιοι ή ανάξιοι των περιστάσεων. Ο ίδιος παραμέρισε την παραδοσιακή εχθρότητα με τη Βουλγαρία για να συνάψει μαζί της τη συμμαχία των Βαλκανικών Πολέμων που διπλασίασε την Ελλάδα. Χωρίς αυτήν τα σύνορα της χώρας του θα καθηλώνονταν στον ποταμό Αλιάκμονα.²⁶

Ο αντιβασιλικός Γεώργιος Φιλάρετος μέμφεται αρχικά τον Βενιζέλο γιατί προέκρινε την Αναθεωρητική αντί της Συντακτικής Βουλής το 1910. Στον μεγάλο διχασμό όμως, ο Φιλάρετος θα συνταχθεί με τον Βενιζέλο κα-

23. Πατρικίου *ό. π.*, σ. 175.

24. Στο ίδιο.

25. Στο ίδιο, σ. 176.

26. Σπυρίδων Σφέτας, «Τα διλήμματα της εξωτερικής πολιτικής», Καθημερινή, 1893-1912. Από την *χρεωκοπία στον θρίαμβο*, 22-10-2017, σ. 25-29.

τά του Κωνσταντίνου. Εδώ ο διανοούμενος αυτός καταδικάζει την πολιτική της ουδετερότητας του ανωτάτου άρχοντα και υποστηρίζει τον εκλεκτό του λαού στις κάλπες για τον αλυτρωτισμό του.

Πολιτικές και πολεμικές εξελίξεις μετά τη στρατιωτική επέμβαση

Στις εκλογές της 11ης Μαρτίου 1912 ο Βενιζέλος συνέχισε τη θριαμβευτική εκλογική του πορεία. Από τις 181 έδρες στη Βουλή κέρδισε τις 146. Το μεγαλύτερο πρόβλημα που αντιμετώπιζε στην εξωτερική του πολιτική ήταν το Κρητικό ζήτημα, το οποίο υπήρξε εμπόδιο στις σχέσεις με τους Οθωμανούς αλλά και με τους Βαλκάνιους. Αρνούμενος να επιτρέψει μιαν άκαιρη είσοδο των Κρητών βουλευτών στη Βουλή των Ελλήνων, απέκτησε μεγάλη αξιοπιστία σε δυτική και νοτιοανατολική Ευρώπη.

Τον Ιανουάριο του 1912 ο Βενιζέλος κάλεσε τους Γάλλους να αναδιοργανώσουν τον στρατό ξηράς και τους Βρετανούς το ελληνικό ναυτικό. Οι στρατιωτικές δαπάνες από 4,8% του ΑΕΠ της περασμένης πενταετίας, έφτασαν το 9,3% για την περίοδο 1909-13.

Το 1910 τερατίζεται στην ουσία ο Μακεδονικός Αγώνας καθώς ανακαλούνται οι Έλληνες αξιωματικοί εθελοντές στις μονάδες τους. Το κλίμα στις ελληνοβουλγαρικές σχέσεις βελτιώνεται αισθητά και ο Βενιζέλος επιχειρεί προσέγγιση των γειτόνων δια του πρωθυπουργού της Βουλγαρίας, Ivan Guesov. Διαβεβαιώνοντας τον ομόλογό του ότι δεν είχε πρόθεση να προκαλέσει βαλκανική σύγκρουση για να εξασφαλίσει την ένωση της Κρήτης με την Ελλάδα, ο Βενιζέλος πέτυχε να υπογραφεί συνθήκη ανάμεσα στις δύο χώρες στις 16 Μαΐου 1912.

Το 1911-12 υπήρξε εποχή αναταραχών στην ευρωπαϊκή ήπειρο. Το 1908 η κρίση της Βοσνίας-Ερζεγοβίνης που κατέληξε σε συμβιβασμό ανάμεσα στην Αυστρία και τη Ρωσία, διέσωσε την ακεραιότητα της Οθωμανικής επικράτειας. Ο διαμελισμός θα εβράδυνε γιατί οι μεγάλες δυνάμεις είχαν ακόμα συμφέροντα στην καταρρέουσα αυτή αυτοκρατορία.

Όμως η Ιταλία που έφτασε τελευταία στη διεκδίκηση της Αφρικής, κήρυξε τον πόλεμο στους Οθωμανούς στις 16/29 Σεπτεμβρίου 1911, έστειλε στρατό στην Τριπολίτιδα της Λιβύης και προσάρτησε όλη τη χώρα. Ωστόσο οι Ιταλοί δεν περιορίστηκαν στη Λιβύη. Με δύο μοίρες του ιταλικού στόλου στο Αιγαίο, βομβάρδισαν τα Δαρδανέλια και τη Σάμο, αναγκάζοντας τον οθωμανικό στόλο να μείνει εγκλωβισμένος στα στενά. Ανενόηλοι οι Ιταλοί κατέλαβαν την Αστυπάλαια και τη Ρόδο και στη συνέχεια, το σύνολο

της Δωδεκανήσου με εξαίρεση το Καστελόριζο.²⁷

Η εξέγερση των εθνικιστών στην Αλβανία, οι επαναστάσεις στην τουρκοκρατούμενη Ιακρία και την αυτόνομη Σάμο, μετά τις ιταλικές επιτυχίες στο Αιγαίο, έσπρωξαν τον Βενιζέλο στη διεκδίκηση των ελληνικών νησιών του ανατολικού Αιγαίου. Οι ζυμώσεις κατά τη δημιουργία συμμαχιών στη δυτική και κεντροανατολική Ευρώπη, επέτρεψαν στους Βαλκάνιους να χειραφετηθούν από την επιτήρηση των μεγάλων δυνάμεων και να οργανώσουν τον δικό τους συλλογικό πλέον αλυτρωτισμό.

Οι μεγάλες δυνάμεις μοιράζονταν σταδιακά σε δύο στρατόπεδα. Μόνον η Τριπλή Συμμαχία Γερμανών, Αυστριακών και Ιταλών (αρχικά) ήταν πραγματική συμμαχία. Η λεγόμενη Τριπλή Συνεννόηση, δεν ήταν πραγματική συμμαχία που υποχρέωνε τα μέλη της (Βρετανία, Γαλλία, Ρωσία) να βγουν στον πόλεμο αν κάποιος από τους τρεις υφίστατο επίθεση. Το κλίμα ωστόσο ήταν πρόσφορο για πολεμικές εμπλοκές.

Στις 18 Σεπτεμβρίου 1912 κηρύχθηκε γενική επιστράτευση στην Ελλάδα. Στις 4 Οκτωβρίου, η Βουλγαρία και η Σερβία κήρυξαν τον πόλεμο στην Οθωμανική αυτοκρατορία. Στις 5 Οκτωβρίου μπήκε και η Ελλάδα στον πόλεμο. Στο ελληνικό ταμείο υπήρχε ακόμα μέρος του δανείου του 1910, ύψους 75.537.940 δραχμών και πλεόνασμα από τη συνετή χρήση των ετών 1910 και 1911. Όλα αυτά αποτέλεσαν μέρος του κόστους των Βαλκανικών πολέμων.²⁸

Για τις υποχρεώσεις αυτές, αλλά και την αντιμετώπιση των εξόδων μιας διευρυμένης Ελλάδος, συνομολογήθηκε δάνειο στο Παρίσι που ανήλθε σε 500.000.000 φράγκα. Από το ποσό αυτό έφτασε στην Ελλάδα μόνο η πρώτη δόση γιατί στο μεταξύ ξέσπασε ο Α΄ Παγκόσμιος πόλεμος. Οι εκκαθαρίσεις συνεπώς των οικονομικών εκκρεμοτήτων των Βαλκανικών πολέμων ενσωματώθηκαν στους οικονομικούς διακανονισμούς μετά το τέλος του Α΄ Μεγάλου Πολέμου.

Στο μεταξύ οι δυτικοευρωπαίοι και οι κεντροευρωπαίοι ζούσαν την μεγάλη τους προσμονή για έναν πόλεμο που πίστευαν ότι θα κρατούσε αρκετά για να προσθέσει μια καλοδεχούμενη περιπέτεια στη σκυθρωπή ζωή

27. *Εμείς οι Έλληνες*, Ελένη Γαρδίκια-Κατσιαδάκη, «Ο πρώτος βαλκανικός πόλεμος», Αθήνα, ΣΚΑΙ, 2008, σ. 67.

28. Γαρδίκια, «1910-20: Δημοσιονομική κ.λπ.», ό. π., σ. 47.

τους. Κανείς δεν υποψιαζόταν τη διάρκεια την επερχόμενη κόλαση, τουλάχιστον για τους στρατιώτες αν όχι για τους αμάχους. Κανείς δεν υποψιαζόταν ακόμη ότι ο πόλεμος αυτός θα σήμαινε το τέλος της Ευρώπης ως πρώτης δύναμης στον κόσμο.

Οι περισσότεροι ενθουσιασμένοι στις παραμονές του πολέμου ήταν οι Γερμανοί και οι Αυστριακοί. Ο Τόμαν Μανν βρισκόταν στη Βαυαρία όταν έγραφε τα ακόλουθα:²⁹ «Δεν θα πρέπει να είμαστε ευγνώμονες για την ανέλπιστη ευκαιρία να ζήσουμε μια εμπειρία τόσο σημαντικών γεγονότων; Το συναίσθημα που με διακατέχει είναι μιας τεράστιας περιέργειας και το παραδέχομαι, μιας βαθιάς συμπάθειας για αυτήν την καταραμένη, την αινιγματική και μοιραία Γερμανία, η οποία αν και δεν κατάφερε να υψώσει τον πολιτισμό ως το μεγαλύτερό της αγαθό, πάντως προετοιμάζεται να καταστρέψει το πιο αποτρόπαιο αστυνομικό κράτος του κόσμου»³⁰ (εννοεί τη Ρωσία).

Ο Στέφαν Τσβάιχ φοβόταν μήπως στρατευτεί στο ανατολικό μέτωπο: «Η μεγάλη μου φιλοδοξία (...) είναι να κατακτήσουμε τη Γαλλία (...) τη χώρα που πρέπει να ταπεινώσουμε γιατί την αγαπούμε». Σύντομα έστειλε μια δημόσια αποχαιρετιστήρια επιστολή σε όλους τους φίλους του στο εχθρικό στρατόπεδο. «Δεν θα προσπαθήσω να περιορίσω αυτό το (καθολικό) μίσος για σας, που εγώ δεν το αισθάνομαι, που όμως θα φέρει νίκες και ηρωική δύναμη».³¹

Όταν ξέσπασε ο Πρώτος Βαλκανικός πόλεμος, οι δυνάμεις της «Συνεννόησης» είχαν χάσει προσωρινά τον έλεγχο των εμπολέμων της Νοτιοανατολικής Ευρώπης. Σχεδίασαν να επανακτήσουν τον ρυθμιστικό τους ρόλο στην Συνδιάσκεψη του Λονδίνου. Τον Δεκέμβριο του 1912 υπογράφηκε ανακωχή χωρίς τη συμμετοχή της Ελλάδας που συνέχισε και ολοκλήρωσε την πολιορκία των Ιωαννίνων.

Ο Δεύτερος Βαλκανικός υπήρξε διευθέτηση λογαριασμών ανάμεσα στους συμμάχους του Πρώτου. Οι Βούλγαροι παγιδεύτηκαν σε τέσσερα μέτωπα και τελικά έχασαν.

Οι πόλεμοι αυτοί εγκαινίασαν και την απαρχή της εξόδου του ελληνικού πληθυσμού της Μικράς Ασίας. Οι οθωμανικές ήττες στη Μακεδονία

29. Norman Davies, *Europe. A History*, London, Pimlico 1997, σ. 893.

30. Στο ίδιο, σ. 893.

31. Στο ίδιο, σ. 893-894.

και τη Θράκη εξόργισαν τους Νεότουρκους. Μετά την υπογραφή της Συνθήκης του Βουκουρεστίου, ξεκίνησε συστηματικός διωγμός των Ελλήνων της Αδριανούπολης, που σύντομα εξαπλώθηκε σε όλη τη Μικρά Ασία των παραλιακών πόλεων.³² Στην Ελλάδα το πρώτο κύμα προσφύγων έφθασε το 1914. Θα ακολουθούσαν άλλα μεγαλύτερα.

Abstract

FROM THE DEFAULT (1893) TO THE BALKAN WARS (1912-1913)

This paper presents the main contours of political, economic and social developments in Greece from the year of default, in 1893, to the outbreak of the First Balkan War in October 1912. The military intervention in August 1909 was the culmination of inter-related issues affecting domestic and foreign policy. The governments dominated by the pre-1909 political elites benefited from the improvement of the fiscal situation and contributed to the reorganization of the armed forces. Greece was also able to counter Bulgarian designs through the conduct of irregular warfare in the Ottoman-occupied Macedonia. The old political class was not able though to deal effectively with the problems of Greek agriculture and the social dissatisfaction in the urban centres aggravated by high taxation. Moreover, the bulk of the officer corps was dissatisfied by the heir of the throne's, prince Constantine's, methods and his entourage in the military command. The confluence of these tensions and the inability of Greece to realize the Great Idea in the circumstances of the Young Turks Revolution of 1908 were the backdrop for the military intervention of 1909 which was successfully terminated by Venizelos's entry into Greek politics.

32. Θ. Βερέμης και Ι. Κολιόπουλος, *Νεότερη Ελλάδα. Μια ιστορία από το 1821*, Αθήνα, εκδ. Πατάκη, 2012, σ. 161.

